

Karen Margrethe Pedersen og Viggo Sørensen ¹:

Legetøj, syltetøj, trolدتøj og andet tøjeri

– om en sproglig joker i vore dialekter

Som børn har vi vel alle undret os over, at det hed *legetøj* og *syltetøj*, selv om det da ikke havde det mindste med tøj at gøre. Måske hørte vi også historier om noget lige så underligt *trolدتøj*. Først meget senere fik vi at vide – af ordbøger – at sidsteleddet *-tøj* i disse ord har bevaret en ældre og videre betydning. Og at det var i denne brede betydning, vi i 1300-1500-tallet indlånte ordet *tøj* – fra tysk *Zeug*, eller snarere nedertysk *tüg*.

Ser vi bort fra de nævnte (og enkelte andre) sproglige forsteninger, har *tøj* i nutidsdansk næsten kun betydningen ‘klæder, beklædning’: *børnetøj*, *overtøj*, *sommertøj*, *arbejdstøj*, *fodtøj*, *sengetøj* – og *sikke meget tøj hun har købt!* Fagsprogligt træffes ganske vist betydningen ‘klæde’: *kjoletøj*, *silketøj* osv. Og *vasketøj*, *lappetøj* mv. kan godt indbefatte andet end beklædningsgenstande. Men dermed er det også slut.

På den baggrund virker det forbavsende, hvor godt de fleste danske dialekter har fastholdt ordets gamle betydningsbredde helt op i vort århundrede.² På nogle punkter er der endog tale om betydningsudvidelse,

¹ Forfatterne er redaktører ved hhv. Ømålsordbogen (IDD, Københavns Universitet) og Jysk Ordbog (IJSK, Aarhus Universitet) og har derfor kunnet trække på materialet i begge ordbogssamlinger. Venlig kritik og gode råd er kommet fra Nina Grøftehaug og Ove Rasmussen.

² Forholdet er tidligere kortfattet omtalt i Kristen Møller: *Ordforraadsstudier* (1950) 60: »...Dannelser med *-tøj* som sidste Sætningsled er forblevet produktiv i Dial[ekten i hans midtøstjyske fødesogn] i Modsætning til, hvad der er Tilfældet i Rgspr.«

så ordet *tøj* og sidsteleddet *-tøj* kan bruges i stedet for andre ord og længere forklaringer – ligesom jokeren i nogle kortspil. Det er disse forhold, så fremmedartede for en rigsmålstalende, vi vil forsøge at give et vue over på de følgende sider.

Vi vil ikke gå ind på, om hver enkelt betydning nu også forekommer i alle dele af landet, men blot konstatere – i bred almindelighed – at

(-)*tøj* er stærkest repræsenteret i øsmål og østjysk, svagest i nord- og vestjysk; man vil ofte foretrække (-)*værk* el. (-)*sager* i sidstnævnte egne. Fra Bornholm har vi heller ikke så mange eksempler på *-tøj*, men det skyldes vist kun, at optegnelserne fra Bornholm i det hele taget er sparsomme.

Udtalen af (-)*tøj* er også uvæsentlig i denne forbindelse, når blot læseren kan genkende ordet i de hovedformer, kilderne afspejler. Og det er meget groft sagt: *tøj* (evt. med sideformen *tåj*) på Øerne og i Sønderjylland (dog *ty* syd for en linje Ribe–Flensborg); *tøw* i Nørrejylland (dog *tæw* på Djurs og Nordsamsø samt i Vejleegnen, *tøj* i Skiveegnen). Ordets tryk-, stød- og toneforhold vil vi helt se bort fra i denne forbindelse.

1

»Hvem kan nogensinde glemme den første Høstmorgen«, hedder det i et tilbageblik fra Djurs. »Høstkarlen med det blankslebne ‘Medtøw’ paa Skulderen og Pigen ved Siden af med ‘Kratten’ i Haanden.«³ Det *mejetøj*, der tales om, er leen som karlen skal ud at meje korn med. Vel at mærke »hele høleen«, som en meddeler fra Odder-kanten siger; iflg. en samsisk kilde sammensat af skaft + le(blad) + kroge (til at gribe kornet).

Vi står her over for en dialektal hovedbetydning af sammensætningen *-tøj*: *et redskab, en mekanisme eller en anordning, sammensat eller bestående af flere dele*.

Forleddet i sammensætningerne med *-tøj* er ofte et verbum, der angiver hvad redskabet eller mekanismen bruges til, f.eks. *slåtøj* (til at slå græs med), *stangetøj* (til at stange ål med), *skæretøj* (til at skære hak-

³ Østjysk Hjemstavn. 1954.94.

kelse med), *køretøj* (om vogn el. lign.). Men det kan også være et substantiv, der antyder anvendelsen, f.eks. *åletøj* (redskab til at fange ål med, både brugt om de gamle ålegårde og om almindelige ruser – med arme, liner og rad).

I nogle sammensætninger er forleddet et substantiv, der også alene kan betegne redskabet. Det gælder f.eks. *plejlstøj*. Om tjenestedren- gens genvordigheder i tærskeloen fortælles fra Koldingegnen : »En ... Kunst, som Drengen maatte lære, var at krybe igennem et Plejlstøj ... Man satte den nederste Ende af Haandvollen paa Logulvet, og Dren- gen maatte sætte sig ved Siden af. Slagvollen sattes nu i kredsende Bevægelse omkring Plejlspiggen; saa snart den var passeret over den siddende Drengs Hoved, skulde han rejse sig op, faa Held til at kysse Piggen og derpaa hurtigt sætte sig ned igen, inden Slagvollen ... vilde ramme ...«⁴

Når fortælleren her vælger ordet *plejlstøj* i stedet for *plejl*, viser det at han tænker på plejlen som et redskab sammensat af flere dele – bl.a. dem han straks efter omtaler i beskrivelse af “kunsten”: håndvol (som man greb om), slagvol (beregnet på at slå kernerne af sæden), plejl- piggen af jern (der var drevet ned i enden af håndvollen og via læder- remme holdt sammen på hånd- og slagvol).

En tilsvarende, måske lidt vagere forestilling synes at ligge bag føl- gende udsagn fra egnen nord for Århus: »di kjo låbsk å splet wo·n- tøjw’t« (= de kørte løbsk og splittede *vogntøjet* ad – så nogle af delene faldt fra hinanden).⁵

Særlig mange redskabsbetegnelser på *-tøj* finder man inden for fiske- riet (f.eks. de førømtalte *ruse-*, *åle-* og *stangetøj*, men også f.eks. *medetøj* = stang, line og krog) samt inden for de egentlige håndværk (f.eks. det *krøjetøj*, hvormed møllens hat drejes efter vindretningen – men her bliver det svært at trække grænsen mellem dialekt og fælles- dansk fagsprog).

⁴ Vejle Amts Aarbøger. 1937.238.

⁵ IJSK top. 2049. Forenklet lydskrift.

Som vi allerede har antydnet, behøver et *-tøj* ikke at være et redskab i snæver forstand. Det kan være en mekanisme eller en teknisk anordning af en eller anden art, f.eks. *lukke-* el. *låsetøj* (= lås), *stilletøj* (= anordning hvorved plovens furebredde indstilles), *træktøj* (= indretning, der forbinder plov eller harve med forspandet), *tentøj* (= ten med vinger og nokker). Og det kan være et befordringsmiddel som *vogn-* eller *køretøj*.

Også dyrs og menneskers legemsdele kan kaldes *-tøj*. Det er stadigvæk redskabsbetydningen af *-tøj*, vi har med at gøre – bare i overført anvendelse. Forleddet udtrykker en central funktion ved den pågældende legemsdel, i reglen spøgefuldt anskuet: *æde-*, *grine-*, *snakke-*, *kyssetøj* = mund; *snykketøj* = næse (som man snykker, dvs. snuser med); *patte-*, *mælketøj* = patter, bryst; *pisse-*, *tissetøj* = handyrets kønsdele. Anvendt på mennesker har ord af denne type ofte en nedladende karakter – eller udtrykker direkte foragt – som det vel altid er tilfældet, når menneskelig adfærd presses ind i en snæver mekanisk betragtning.

2

Men lad os nu se på en lidt anden anvendelse af *-tøj*. En gammel langelandsk kone fortæller om sin tid som tjenestepige på en større gård: »Jeg ville hellere ud at malke om aftenen, som [= end] jeg ville alt det andet. Ellers så skulle vi give høns [foder] ... og vaske op og rydde til side. Men når vi havde malket, så skulle vi kun lige ordne malketøjet, så var det slut.«⁶ *Malketøjet* er alle de genstande, man brugte, når man malkede (spande, sier og lign.) Her er der ikke tale om et sammensat redskab – man kan ikke sige *et malketøj* – men *-tøj* anvendes i kollektiv betydning: om *et sæt af redskaber eller genstande, der tilsammen udgør en helhed*.

Tilsvarende med f.eks. *bagetøj*. Det var iflg. en sydvestjysk meddeler fællesbetegnelse for »Skødsel, Rage og Pirrepind til at rage op i Ilden«⁷, brugt ved bagning i den store ovn. Andre steder har det hed-

⁶ IDD top. 1153, bånd nr. 2625.

⁷ IJSK top. 2697.

det *bageovnstøj*, og når det giver sig af situationen, kan man helt udelade forleddet. Således fortælles fra Sydfyn om en bondekone, at »hun havde både taget sin rage og kost ind for at forhindre heksene i at ligge og rakke med hendes tøj om natten«⁸.

Ovenfor så vi, at *et vogntøj* kunne betegne en enkelt vogn (med alle dens dele), men *vogntøjet* kan også bruges om en samling af vogne. En bonde fra Århus-egnen er rejst på besøg i hovedstaden; han får lejlighed til at bese kongens heste og køretøjer – og tænker sit: »Di sku wol nok kalles nowe pæhn aa flott Bæste, men som Handelshejst rejnet a dem itt ... faa di flest hai baade Rasp aa Spat ... Hwa Uentøwet angik, saa wa dieimell manne sæh gammeldaws Skejse, aa flie wa lisse gremm i Faconen« (= de skulle vel nok kaldes pæne og flotte bæster, men som handelsheste regnede jeg dem ikke for noget, for de fleste havde både rasp og spat; hvad *vogntøjet* angik, så var der mange sære og gammeldags chaiser iblandt, og flere var lige så grimme i faconen).⁹

Her har valget af udtryk jo stået mellem *vogntøjet* og *vognene*. Ved at vælge førstnævnte ord retter fortælleren fra starten opmærksomheden mod kategorien vogne – i stedet for mod de enkelte køretøjer. Det er vognparken som sådan, han gør nar af, selv når han i det følgende kommenterer enkelte eksemplarer.

På samme måde taler man i et stort øst- og midtjysk område om *urte-tøj* som indbegrebet af de forskellige køkken- og navnlig krydderurter: det er »Ewtertew'ed, dæ gie Smaaegen« (= urtetøjet, der giver smagen); ikke bestemte af disse urter, men kategorien som sådan – og altså også de til enhver tid forhåndenværende.¹⁰

Forleddet i sammensætningerne med *-tøj* angiver ofte *-tøjets* anvendelse, således i *malketøj* og *bagetøj*, men også i *spise-* eller *ta(ge)tøj* (= bestik), *legetøj* (ofte yngre indlån fra rm.), *haretøj* (= rekvisitter til at hare, dvs. skærpe leen med i marken), *brygge-* eller *bruetøj* (= redskaber til ølbrygning), *brændevinstøj* (= destillationsapparat osv.). Eller det kan være anvendelsesstedet, der kommer til udtryk: *køkkentøj* er

⁸ IDD top. 1099.

⁹ Jydsk Ugeblad. II.335 (1906).

¹⁰ Fra Randers Amt. 1924.97.

naturligvis de potter, pander osv. man anvender i køkkenet, *bordtøj* det bestik og service samt de duge der dækkes bord med.

Men det fælles for kategorien behøver ikke at være delenes anvendelse. En karl fra Ringkøbing-egnen havde i mange år arbejdet som smed blandt friserne; efter hjemkomsten fortalte han om, hvilke fortrinlige smede af »Æggetøj (d.e. Knive, Høleer og lign.)« de var dernede.¹¹ Redskaberne behandles her som en kategori i kraft af en vigtig fælles egenskab: de har alle en æg, er skæreredskaber.

Det fælles kan også være, at delene knytter sig til en bestemt person eller et bestemt sted. *Bødkertøj* er genstande (bøtter, tønder mv.) fremstillet af bødkere, *snedkertøj* er snedkerens værktøj, og *amagertøj* er grøntsager fra Amager. »Vi skal til Marked og købe Amagertøj», var en fast vending i Nordsjælland.¹²

Endelig kan helheden benævnes efter en fremtrædende komponent: *grisseltøjet* er grissel, rage og kost (= det førømtalte *bageovnstøj*), og *gaffeltøjet* er gaffel, kniv og evt. andre dele af et bestik.

Kollektivbetydningen er stærkt repræsenteret på specielle felter, ofte med indarbejdede egnsbestemte gloser. Det gælder vækster og jordbund (som ovennævnte *urtetøj*, men også *grødetøj* = vandplanter og *moseetøj* = mosejord mv.); og det gælder legemsdele på dyr og mennesker (*bringetøj* på hest, *piktøj* på mandfolk, *bentøj* og *mundtøj* generelt). Et altomfattende overbegreb som rigsmålets *værktøj* har dialekttalende måske sjældent haft brug for, men ud over det indlånte rigsmålsord finder vi dog spredte paralleller: *håndværkstøj*, *arbejdstøj*.

3

Grænsen mellem den kollektive betydning i afsnit 2 (et sæt sammenhørende genstande) og betydningen i afsnit 1 (et sammensat redskab) er ikke skarp.

Vi har behandlet *brændevinstøj* under den kollektive betydning, fordi det i en række kilder synes opfattet som det (mere eller mindre om-

¹¹ Hardsyssels Aarbog. 1945.101.

¹² Aarbog for Historisk Samfund for Frederiksborg Amt. 1908.8.

fattende) sæt af redskaber, man bruger ved fremstillingen af brændevin. F.eks. er der en bonde fra Herning-egnen, som advarer om toldinspektion med disse ord: »hår I nåt, dæ ligner Brændvinstøw, så ska I fo et væk!« (= har I noget, der bare ligner brændevinstøj, så skal I få det væk).¹³ Og en midtjyde siger, idet han klør sig i nakken: »wa war et no, di kålj alj djæ brænjevinstöj« (= hvad var det nu, de kaldte alt deres brændevinstøj, dvs. de enkelte dele deraf).¹⁴ Konsulterer man så C. Klitgaard, kan man læse, hvordan de i 1600- og 1700-tallet rundt om på bøndergårdene skaffede sig »Remedier, 'Brændevinstøjer', til Destillation«¹⁵ – og hvis forfatteren med denne formulering afspejler sine kilder, så står vi her snarere over for opfattelsen af *et brændevinstøj* som som et sammensat redskab. Men i de allerfleste tilfælde er det umuligt at gennemskue, hvilken af de to forestillinger en kilde gør sig.

Også til andre sider kan afgrænsningen volde problemer. *Bindetøj* (og det nyere *strikketøj*) har vist oprindeligt haft kollektiv betydning: 'et sæt af ting til at binde, strikke med'; men i nyere tid anvendes det nærmest på en helt tredje måde: om produktet, 'strikketøjet man er i færd med at binde'. Vi skal i slutningen af afsnit 5 – ganske kort – omtale denne betydning af *-tøj*.

Lidt afhængig af, hvor man vil trække grænserne, har vi registreret kollektiv betydning i 100–120 sammensætninger med *-tøj*, og betydningen 'sammensat redskab' i 80–100 sammensætninger. Men hertil kommer, at man kan droppe forleddet, når det giver sig selv i situationen, og bare tale om *tøj* i begge de nævnte hovedbetydninger.

Når Vestkystens fiskere var nået ud, hvor garnene skulle sættes, blev der sagt: »No skyder vi æ Tøj (nu sætter vi Fiskelinerne ud).«¹⁶ Og en sydsjællandsk meddeler beretter, hvordan man under høsten måtte passe på, når man kom ind i en plet med tidsler, »ellers kunne vi få brækket tøjjet i stykker« (dvs. føromtalt *mejetøj*).¹⁷ I begge tilfælde anvendes *tøj* i betydning af sammensat redskab.

¹³ Dagbogsoptegnelse ved H.P.Hansen (IJSK ms. 199.0; top. 2488).

¹⁴ IJSK top. 2313. Forenklet lydskrift.

¹⁵ Vendsysselske Aarbøger. 1957-58.11.

¹⁶ Salomon Frifelt og T. Tobiassen Kragelund: Nabo til Kræn Vester (1948) 88.

¹⁷ IDD top. 603.

Omvendt træffer man anvendelser af *tøj* (med droppet forled), der kun kan afledes af kollektivbetydningen. Da den ældste datter skal ud at tjene hos fremmede, trøster en sønderjysk bonde sig med disse ord: »vi have Nok i den Lille til at sysle herhjemme og passe på Tøjet«, hvad der i en note til beretningen oversættes med »Kræet, Kvæget«. ¹⁸ Og Feilberg forklarer i en ordliste fra sit fødesogn lidt syd for 1920-grænsen *Tøjet* som »Kvæget, heri indbefattet alle firbenede Husdyr i Stalden«¹⁹; i dag ville det vel hedde besætningen. Tilsvarende fra Vejlekanten om 'gods, indbo': »Ingen ku' ha' djer Tøw i Sikkerhied for ham; de kunstigste Loes' ku' han dirk op«²⁰.

Eller vi kan minde om et kendt østjysk dialektdigt, hvor landsby-posten klarer de mange pakker, ved at »*Tøuet* bløu læsset aau Kouen« (= sagerne blev læsset på koen).²¹ Endelig er det mange steder en helt fast formulering, at man skal *låne tøj* (= ovennævnte *bordtøj*) til en større fest, og bagefter skal *tøjet* atter »bæres i by«. Igen er det kollektivbetydningen, vi har for os.

Forholdet mellem sammensat og usammensat (-)*tøj* er i øvrigt mere kompliceret end som så. Næsten alle de særbetydninger af *tøj* (med droppet forled), vi har set på i dette afsnit, kan kombineres med ny forklarende forled. *Lånetøj* er således en udbredt betegnelse for det *tøj* (i betydningen bestik, service mv.), man lånte hos naboer og venner forud for en større fest. *Ungtøj* kendes fra Sydslesvig i betydningen 'ungt tøj (dvs. kvæg)'. Og *brudetøj* er optegnet på Sundeved i betydningen 'tøj (dvs. gods) bruden bragte med sig til sit nye hjem': »Henimod Middag hentes 'e Bruitøi', ... de Møbler (Stole, Borde, Kister, Skrine, Skabe, Chatoller, Fade, Gryder m.m.), Bruden faaer som Udstyr, og som da mønstres af alle Tilstedeværende.«²²

Vi mangler endnu at redegøre for en meget almindelig anvendelse af det kollektive *tøj* (både usammensat og med forled), men det vil vi ofre et særligt afsnit på.

¹⁸ Herodion (pseud. for Vald. Thisted): Præstekald (1859) 142.

¹⁹ Slesvigske Provindsialefterretninger. 1863.493.

²⁰ Kristjan Jensen: Jenle Folk (1916) 37.

²¹ Johanne (Bøggild): Tre Smaadigte i jydsk Mundart (1881). 11.

²² Dansk Maanedsskrift. 1859.II.355.

Med den centrale placering, trækdyrene har haft i bondekulturen, må seletøjet nødvendigvis være grundigt dækket ind af det dialektale ordforråd: der må eksistere faste betegnelser for forskellige slags seletøj, og for mange af de liner, remme, puder, spænder mv. der indgår.

Rigsmålets kollektive betegnelse *seletøj* er – efter et af mønstrene i afsnit 2 – bygget op omkring en afgørende komponent: selve træk-selen. Anderledes i dialekterne: her benyttes *tøj* (uden forled overhovedet) som normalbetegnelsen for seletøj. Som en vendsysselsk meddeler udtrykker det: »Seletøjet kaldes i Almindelighed kun Tøjet. Naar det er nødvendigt at give nærmere Betegnelse, kalder man det Hestetøj« (osv.)²³

Hvorfra i landet karlen end kom, vil han uden besvær have forstået den østfynske husbond, der bad ham »gu yw å læg tøjjet på hæstene« (= gå ud og spænd for).²⁴ Det hedder også helt almindeligt, at trækdyrene skal »vænnens i tøjjet«, at de er »raske i tøjjet« (= arbejdsivrige), og – med en kendt talemåde, der ikke virker stiv og halvt uforståelig som i rigsmålet – at hesten render »alt hvad remmer og tøj kan holde«.

Selv overført på mennesker anvendes seletøjsbetydningen: »hun fæk ham læst i' e tøj te sist« (= hun fik ham listet i *tøjjet* til sidst), dvs. overtalt, lokket el. narret ham, eller som denne kilde fra Skiveegnen selv oversætter det: »hun fik fremmet sine planer med ham«.²⁵

De forskellige slags seletøj, man har anvendt, og de mange komponenter i hver enkelt har fundet udtryk i en frodig flora af sammensætninger med *-tøj*: ca. 30 i vort materiale. Forleddene er – så at sige – ny tilføjelser til et *-tøj*, hvor det logisk rigtige forled (*træk-* el. lign.) er droppet, helt parallelt med hvad vi så ved sammensætningerne *lånetøj* osv. i forrige afsnit.

De forskellige forled fortæller, hvilket dyr seletøjet er beregnet til, hvornår det bruges, hvad der særligt karakteriserer typen, hvor på dyret netop denne del anbringes, osv.: *studetøj*, *arbejdstøj*, *stavgøj*, *bag-* el.

²³ IJSK top. 1214.

²⁴ IDD top. 912. Forenklet lydskrift.

²⁵ IJSK top. 1707. Forenklet lydskrift.

arbejdstøjet (iflg. afsnit 2, slutn.)

arbejdstøjet (iflg. artiklens indledning)

arbejdstøjet (iflg. afsnit 4, slutn.)

rumpetøj. Det er stort set forled af samme typer som dem, vi mødte i artiklens indledning – brugt om beklædning. En kendt sønderjysk kilde kan da også nøjes med en og samme betegnelse, når der fortælles, hvordan man drog til gilde: »Di vår old i e Stå'sty, åse e Hæ·st« (= de var alle i stadstøjet, også hestene).²⁶

5

Nu er spørgsmålet: Kan de to betydninger ('seletøj' og 'beklædning'), som forenes i ovenstående citatet, tænkes at fungere side om side i dialekterne? Det er et spørgsmål, der angår både sammensætningerne med *-tøj* og det usammensatte ord. Da vi lige har set, hvor ubesværet man anvender ordet om seletøj, munder spørgsmålet vel i virkeligheden ud i et andet: Har *(-)tøj* også været den ægte betegnelse for personbeklædning i vore dialekter?

Der er en hel del, som taler imod. I den grundigste undersøgelse, der foreligger over en dansk dialekts ordforråd, meddeles det fra Holstebroegnen: »Det almindelige ord i ssgr. [= sammensætninger] til betegnelse af redskaber, brugsgenstande, er *-tøj*, som kun i denne bet[ydning] har borgerret i dialekten, hvorimod det i bet[ydningen] 'klæde, stof' er et ganske nyt og fra rigssproget lånt ord«. Nogle sider længere fremme ses det, at betydningen 'seletøj' er indbefattet i de nævnte 'redskaber, brugsgenstande'. Og endnu senere hedder det om *tøj*, at »Nu trænger ... også bet[ydningen] 'klæder' ind ... og snart vil vel også ænsæt tøj fortrænge ænsæt klæj'er«. ²⁷ Dialektens ældre ord for personbeklædning er altså *klæder* – et andet tysk indlån –, ligesom stoffet her til kunne hedde *klæde*.

En halv snes kilder fra alle egne af Jylland og Fyn bekræfter, at *(-)tøj* er en yngre betegnelse for folks tøj end *(-)klæder*. Det er købstadskulturens brug af ordet, der har bredt sig til landdistrikternes dialekt. Som en kilde fra Odderegnet før århundredskiftet udtrykker det: »*Klæder* er

²⁶ M.B.Ottsen: Hostrup-Dansk. II.3.228. (udg. 1965, forf. ca.1940). Forenklet lydskrift.

²⁷ Peter Skautrup: Et Hardsysselmål (1929-79) I.79f,85,175.

alm[indelige] Hvergarns-Kjoler til Forskj[el] fra *Tøj* og *Kjoler* om det finere købte *Tøj*«. Og der gives et godt eksempel: »Du vil da ikke ha' Klæder paa idag, siger Konen til sin Mand, der skal i By. – Du skulde hellere ta' dit *Tøj*!«.²⁸

Da hensigten med denne artikel er at opspore dialekternes selvstændige brug af (-)*tøj*, vil vi ikke regne 'beklædningsgenstand' med blandt hovedbetydningerne, og vi vil heller ikke forfølge den mængde af sammensætninger med *-tøj* (= klæder), som efterhånden har vundet indpas i folkesproget.

Tilsvarende vil vi her se bort fra (-)*tøj* i betydningerne 'produkt' eller 'stof, materiale' – betydninger som dialekterne stort set deler med rigsmålet, og som enten stammer derfra eller er stivnede rester af ældre sprogbrug; jf. *syltetøj*²⁹, *kobbertøj*³⁰ mv.

6

Fælles for de behandlede betydninger af *-tøj* er, at de åbner en sproglig genvej. Bonden har (ligesom os andre) haft brug for at omtale sæt af redskaber, grupper af ting – og har somme tider stået og manglet en egnet fællesbetegnelse. I sådanne situationer har mennesker altid tyet til sproglige jokere – ord som blot signalerer i hvilken retning tanken går, og overlader resten af besværet til den man taler med. Når bare de samtalende deler erfaringer og interesser, og det omtalte er rimeligt veldefineret i situationen, fungerer det fint med sådanne signaler.

For bonden var sammensætninger på *-tøj* (og lign.) et uforligneligt middel til at signalere en forestilling om sæt, samling el. kategori uden omkring det begreb, der optræder som forled i sammensætningen.

²⁸ IJSK top. 2137.

²⁹ *Syltetøj* har helt op til vor tid været fremmed for nogle jyske dialekter: i Nordvestjylland talte man om *sylte*, i Sønderjylland om *tyksaft* eller *marmelade* (idet *syltetøj* kun dækkede hensyltede grøntsager).

³⁰ Blandt stofnavnene har Sønderjylland dog optaget *pottetøj* (= stentøj, klinker); f.eks. fortæller en kilde fra top. 3131: »i '48 da bøege ... mi Faavese de hætt Huus ... hvæannen Lau æ Muersten, aa hvæannen æ sorn a Pottøj« (= i 1848, da byggede min forgænger det her hus, hvert andet lag [sten] er mursten og hvert andet er sådan klinker). Ordet har tydeligvis udviklet denne betydning med udgangspunkt i kollektivbetydningen fra afsnit 2 (= pottevarer).

Situationen har så ydet sit til den rette forståelse – selv når samme ord på *-tøj* fra tid til anden kan høres i forskellige betydninger: *mælketøj* el. *malketøj* = 1) malkeredskeer, 2) koens yver, 3) (men nyere:) det tøj, man havde på ved malkning; *mosetøj* = 1) redskaber til tørvegravning, 2) jordbund og bevoksning i mosen. Se også illustrationerne på s.29.

Men det er ikke kun, fordi man mangler den præcise glose, man tyr til ordet og sidsteleddet *(-)tøj*. Også ulyst til at beskæftige sig nærmere med sagen gør det fristende at bruge denne joker, og hermed er vi ved den tredje hovedbetydning af *(-)tøj*, nemlig den nedladende og foragtende: *en kategori (af væsner, ting eller handlinger, nævnt i forleddet eller givet i situationen), betragtet under en negativ synsvinkel*. Det er klart nok atter kollektivbetydningen fra afsnit 2, som har fået en særlig drejning.

Allerede på indlånstidspunktet har *tøj* formentlig haft denne afstandtagen som en af sine hovedbetydninger. *Dummes Zeug* er jo et velkendt tysk udtryk for ‘pjat’, og rigsmålet rummer en del forstenede ord, hvor *tøj* betyder ‘stads’: *utøj*, *væggetøj* mv.

De netop nævnte ord genfindes i vore dialekter. Særlig udbredt er vel *utøj*, der ikke blot som i rigsmål dækker lus og lopper, men skadedyr overhovedet. Fra Himmerland fortælles således om en gammel skik: »Den første Kjærv, der om Høsten bragtes i Laden, blev også indviet med en ‘Apostelbøn’, saa at ‘Utøiet’, dvs. Muus og Rotter, ikke fik Lov til at røre mere af Kornet end den anviste Kjærv.«³¹ Og fra Åbenråegnen indberetter en meddeler, at »uty ... brugtes også ... om rov-fugle, f.eks. høge, og rovdyr (ilder, mår), der ville tage hønsene.«³²

Når skadedyrets navn indgår som forled i skældsordet, får man udbrud som dette fra Sydslesvig: »a fåw·ltøj hæ mo·cht heæ (= Fuglene har moget her, dvs. gjort det beskidt, efterladt Exkrementer).«³³ Og

³¹ IJSK top. 1481.

³² IJSK top. 3211. Måske har også rigsmålet tidligere haft den videre betydning af *utøj*; i hvert fald omtaler en embedsmand, beskæftiget ved hedekoloniseringen, i 1764 ulve som »Dette Utøj, hvormed de jyske Heder temmelig ere besatte. Se Skivebogen 1912.127.

³³ Marie og Anders Bjerrum: Ordbog over Fjoldemålet (1974) I.179. Forenklet lydskrift.

mon ikke også der ligger en snært af foragt i nogle af de sammensatte ord for vækster og jordbundstyper, vi berørte i afsnit 2: *grødetøj*, *mosetøj*?

Betændelse og udslæt er selvfølgelig også noget *-tøj*. »Ja ha fåd toi i tömmajn«, kan man sige på Bornholm, når man har fået ”edder” i tommelfingeren.³⁴ Og udslæt kan flere steder kaldes *hedetøj* eller *kløtøj*.

Persongrupper af enhver art kan degraderes til *-tøj*, hvis de skejer ud fra normen, eller hvis man af anden grund ærgrer sig over dem. Rime- ligt uskyldigt er det, når et mandfolk fra Djurs tager sig til hovedet over kvinders adfærd med ordene: »de ær et te å kåm te ræt mæ de kwenj- töw« (= det er ikke til at komme til rette med de kvindfolk).³⁵ Kvin- derne kunne jo bare tage til genmæle – og på Fyn gjorde de det: »Sådan er det med det hantøj.«³⁶ Så er det straks værre, når hele grupper af outsiders og udlændinge er blevet stemplet som *skarnstøj*, *rakkertøj*, *tyvetøj*, *tiggertøj*, *tatertøj*, *tyskertøj* osv. Med næsten samme foragt (og frygt?), som når djævelskab og underjordiske hed *trolدتøj*, *heksetøj*, *elletøj* osv. – og med fuldstændig samme betydning, som vi kender fra rigsmålets *-pak*.

Alt i alt er vi stødt på en 30-40 sammensætninger med *-tøj* i den negative betydning. Men det er nok så almindeligt, at *tøjets* art giver sig selv i situationen eller vanskeligt lader sig fange i et enkelt ord. I begge tilfælde nøjes man med det usammensatte *tøj*. Det bruges en del om personer og dyr³⁷, og det er næsten enerådende, når man vil tage afstand fra en bestemt opførsel.

I en fortælling fra Silkeborgegnen siges det således om nogle krimi- nelle: »Hans Mæhjelpere maat di skyh en hwi Pind ætte, de luse Tøv« (= hans medhjælpere måtte de skyde en hvid pind efter, det lusede *tøj*).³⁸ Og fra Nordvestsjælland fortælles det, at der blev lagt låg over

³⁴ J.C.S.Espersen: Bornholmsk Ordbog (1908) 354.

³⁵ IJSK top. 2029. Forenklet lydskrift.

³⁶ IDD top. 851.

³⁷ Ret beset hører ovennævnte *udyr* jo herhen, for forleddet *u-* er vel først ”i anden omgang” føjet til det negative *tøj* (med droppet forled) – sådan som vi i de foregående afsnit har set det med *lånetøj*, *studetøj* etc.

³⁸ C.Sørensen Thomaskjær: To Fortællinger (1893) 15.

gryden med levninger, »at ikke katte og tøj skulle gå og snage i det«. ³⁹ Når ordet bruges om børn og andre hjælpeløse væsner, viser det i øvrigt knap så meget foragt fra den talendes side, som det viser medynk – noget i retning af rigsmålets *stakkel* eller *pjok*. F.eks. siger Lavest Post fra Vejenkanten om nogle hundehvalpe: »Di frys nok, de sølle Tøj«, og så trækker han sin frakke af og lægger over dem. ⁴⁰

Så vidt om væsner, og nu til opførsel der er *tøj*. En meddeler har hørt en kvinde fra Skiveegnen sige nok så forarget: »De' æ da Tøw' aa kyrv' Brø', nær I haa'r en ha'l Sej'tekaa·g« (= det er da tøj at købe brød, når I har et halvt sigtebrød tilbage) ⁴¹, og han tilføjer: »Ordet Tøw' kan oversættes til alt, hvad der er ilde anbragt af baade den ene og anden Art«. *Pjat* kunne man passende sige på rigsmål. I andre tilfælde trækker betydningen mere i retning af *snak* eller *vås*, som når en falstersk fader bebrejdende siger til sin søn: »Va æ no de få dåmt Tøj, do kåmmer mæ.« ⁴² Eller *ballade*, som eksemplificeret i en før citeret sønderjysk dialektbeskrivelse: »Do ha da væl itj væt mæ ve de Ty? (= Du har dog vel ikke været med ved disse Skarnsstreger? dette Slagsmål? dette Drikkeri? o.a. slemt).« ⁴³

En sproglig joker er selvfølgelig allerbedst på sin plads, hvor ordene helt svigter, men følelsen må have luft. Situationen er næppe skildret bedre end af Knuth Becker. I sin anglen efter sympati, men også lidt for at nyde den dramatiske virkning, forledes hovedpersonen Kai til at betro kammeraten Gaj en forfærdelig historie om, hvordan han er født i tugthuset. Gaj suger historien til sig, opfyldt af lige dele medlidenhed og sensationslyst. Da Kai brat stopper og leende vedgår, historien er løgn, reagerer Gaj prompte: »'Hva' – hva' Satan – din –.' Gaj ler ikke, han rejser sig og vender helt Siden til, da han rask gaar ud af Kamret. Han har int' Ord for saadan noget – noget – Tøw.« ⁴⁴

³⁹ IDD top. 242.

⁴⁰ J.Jacobsen: Tæjelownessjow (1892) III.16.

⁴¹ IJSK top. 2474.

⁴² Frederik L.Grundtvig: Livet i Klokkergaarden (udg. 1909) 69.

⁴³ M.B.Ottsen: Hostrup-Dansk. II.4.165. (udg. 1966, forf. ca.1940). Forenklet lydskrift.

⁴⁴ Knuth Becker: Uroligt Foraar (1938-39) II.123.

Vi har nu efter bedste evne opridset hovedlinjerne i dialekternes brug af (-)tøj. Lad os blankt vedgå, at vi ikke er kommet ind i hver eneste krog; og i de ordbogsartikler om tøj, vi hver for sig skal redigere, vil det givetvis blive svært at få alt materialet dækket ind under velafgrænsede betydninger. Men det er ikke vores skyld – sådan *er* sprog simpelthen, det tøj!

Et levende ordforråd balancerer altid mellem veletableret betydning og ny anvendelsesmuligheder. Jo flittigere et ord bruges, jo hurtigere udkrystalliseres der bestemte hoved- og underbetydninger, mønstre for hvordan det kan bruges i sammensætninger osv. – sådan som vi har set tøj etablere sig fast inden for betydningerne ‘sammensat redskab’, ‘sæt af sammenhørende genstande’, ‘seletøj’, ‘stads’ og via indlån fra rigsmålet ‘beklædning’. Disse indarbejdede betydninger gør ordet til et velfungerende værktøj, sprogbrugerne kan stole på.

Der er brug for ord af vekslende præcision. *Mosetøj* er faldet på plads i en bred betydning af ‘redskaber man bruger i mosen’, eller ‘jordbund og bevoksning i mosen’; omvendt blev det midtøstjyske *kaffetøj* efterhånden anvendt i en meget præcis betydning: »Imidlertid havde Eriks Kone faaet bagt et stort Bakkelse og hentet Kaffetøj« hedder det i en optegnelse fra Djursland, og så forklarer optegneren i en note, at »[Kaffetøj] var i Egnens Dialekt altid lige Vægtdele af Bønner, Cikorrie og brunt Sukker (Kandis)«. ⁴⁵ Velbekomme!

Men der er intet varigt ved betydninger og betydningsmønstre. Betydninger opgives, når vor virkelighed eller konkurrence fra andre gloser gør dem overflødige; og samtidig er der folk, der spontant og dristigt afprøver ordene på ny opgaver, i yderkanterne af de gamle betydninger. Det er – også i tilfældet tøj – sådanne betydninger på fødselsstadiet, man som ordbogsredaktør har sværest ved at få skovlen under.

I vor sammenhæng drejer det sig først og fremmest om den direkte positive anvendelse af ordet (-)tøj, der er registreret fra en lille halv snes kilder på Øerne og Bornholm – i strikte modsætning til oven-

⁴⁵ Danske Folkemaal. IX (1936) 97.

nævnte hovedbetydning 'stads'. »Selvbinderne, det var noget anderledes tøj at køre med [end aflæggerne]«, lyder det således anerkendende fra en lollandsk bonde⁴⁶. Fra Nordsjælland er optegnet det begejstrede udbrud »Da ska I se tøj« (= da skal I ellers se *tøj*)⁴⁷, og det kan – efter Ømålsordbogens samlinger at dømme – ligeså godt have drejet sig om *bådetøj* (= fremragende både) som *parretøj* (= et par heste, der gik glimrende i spænd). Og hos Martin Andersen Nexø er positivbetydningen litterært afhjemlet: Karle og piger fra Stengården er på skovtur i Almindingen Sankthansaftens dag; forkarlen Karl Johan opmuntrer det trætte selskab: »Nu er der kun Ekkodalen til Rest ... Den maa vi have med, for det er Tøj det! Der skal I høre et Ekko, som hede Helvede ikke har Mage til.«⁴⁸

Et andet sæt data, vi får svært ved at tackle fyldestgørende, er de gamle samsingers udsporede anvendelser af (-)tøj. Lad os blot nævne et velafhjemlet udtryk som »we da ws tew'« (= ved dagens lys, ved højlys dag), og familieøgenavne som »Beretew'e«, »Skuenitew'e« (= familien Børge hhv. Skåning).⁴⁹

Men også vitsens grænseoverskridende brug af ord er drilsk. Lad os slutte af med et eksempel på det. »Da Hjemmebrændingen blev forbudt, var det vanskeligt med det Brændevinstøj. Kontrollørerne [fra toldvæsenet] kom og gjorde Husundersøgelse; fandtes det, tog de det med sig, og maaske fik Ejeren Mulkt. ... Søren Møll i 'Gaahd' [nær Ringkøbing] var ... meldt. Kontrollørerne kom uventet, men Søren Møll forstod at tage imod dem. 'Har du Brændevinstøj?' spurgte de. 'Ja, de haar a', sagde han, gik hen til Skænken, tog Brændevinsflaske, Glas og Smaakager og satte paa Bordet. 'Vær nu saa gue [= værsgod].' Kontrollørerne tog mod Forfriskningen, og imens gemtes Brændevinstøjet.«⁵⁰ Takket være, at Søren Møll bevidst misforstod *brændevinstøj* som 'de ting man bruger, når man sidder og får et glas brændevin', i stedet for at tage ordet i dets gængse betydning: 'de redskaber man bruger til at fremstille brændevin'!

⁴⁶ IDD top. 802.

⁴⁷ IDD top. 122a. Forenklet lydskrift.

⁴⁸ Martin Andersen Nexø: *Pelle Erobreren* (1933) 187.

⁴⁹ IJSK top. 355. Forenklet lydskrift.

⁵⁰ Hardsyssels Aarbog. 1921.76f.